

BILJNO I ČUDOTVORNO LIJEČENJE PREMA RUKOPISIMA SARAJEVSKOG KADIJE MUSTAFE MUHIBBIJA

TATJANA PAIĆ-VUKIĆ
Orijentalna zbirka Arhiva HAZU
Šenoina 4, 10000 Zagreb

UDK: 39:615.89](497.6)"18"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 15.04.2003.
Prihvaćeno: 15.05.2003.

U radu su izloženi načini liječenja koje je u prvoj polovici 19. stoljeća u svojim rukopisima zabilježio sarajevski kadija Mustafa Muhibbi. Kako pokazuju izabrani primjeri, ti su recepti i savjeti s područja onodobne znanstvene i pučke biljne medicine kao i teurgijskoga, čudotvornoga liječenja. Na temelju Muhibbijevih upisa u radu se pokušava odrediti njegov odnos prema bolesti i liječenju, te makar dijelom ocrtati složene putove prenošenja medicinskoga znanja među pismenim bosanskim muslimanima, ali i od njih prema puku i obratno.¹

Ključne riječi: etnomedicina / teurgijsko liječenje / Bosna / 19. st. / Muhibbi

0. UVOD

Sarajevski kadija Mustafa Muhibbi, koji je živio od 1786. do 1854. godine, imao je bogatu zbirku arapskih, turskih i perzijskih rukopisa, danas pohranjenu u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.² Znalčki odabrani rukopisi djela s različitih područja svjedoče o naobrazbi i širini interesa vlasnika zbirke, koji je među suvremenicima uživao ugled učena čovjeka. Pored djela iz islamske pravne znanosti, dogmatike, povijesti, astronomije, astrologije, književnosti i jezikoslovlja, u njegovoj je knjižnici i nekoliko rukopisa medicinskog i farmakološkog sadržaja. Zanimanje jednoga kadije, suca šerijatskoga suda, za medicinu ne čudi zna li se da se u njegovo doba liječilo uglavnom kod kuće, a ljekaruše su se, uz osnovnu vjersku literaturu, nalazile u svakoj kući u kojoj je bilo pismenih ljudi (Ždralović, 1988:241). Ljeti su imućniji građani odlazili na svoje seoske posjede i ondje prikupljali ljekovito bilje, a mogli su ga nabaviti i kod "atara",

¹ Zahvaljujem dr. sc. Renati Jurišić i mr. sc. Jadranki Vuković s Farmaceutsko-biokemijskog fakulteta u Zagrebu, koje su ovaj rad pročitale s motrišta svoje struke. Također zahvaljujem prof.dr. Fehimu Nametku na pomoći pri čitanju nekih zahtjevnih mjesta u rukopisima.

² O rukopisima te zbirke koja je u NSK izdvojena kao poseban fond pod nazivom *Biblioteka Muhibbić v. Paić--Vukić, 2000*. Brojevi kodeksa koji se navode u ovome radu privremeni su jer inventariziranje fonda nije dovršeno. Kratica *a* označuje lijevu, a kratica *b* desnu stranu lista rukopisa.

ljekarnika (Sokolović, 1944:112). Poznavanje bolesti te ljekovitih trava i načina njihove uporabe bilo je važan dio svakodnevice. Muhibbijevi su upisi "otisak" toga segmenta njegova života, a obilje lijeĀniĀko-ljekarniĀkih sadržaja koje je zabilježio svjedoĀi o njegovu živom zanimanju za to podruĀje.

GraĀa na kojoj je provedeno istraŀivanje prikupljena je iz triju kodeksa *Biblioteke Muhibić*: u jednome su Muhibbijeve marginalije uz tekst osmanskoga medicinskoga djela, u drugome njegovom rukom prepisan i dopunjen cjelovit tekst osmanske ljekaruše, dok je treći njegova osobna biljeŀnica-svaštara u koju je, meĀu ostalim, zapisivao i savjete za lijeĀenje. Uz izabrane recepte koji Āe biti izloŀeni u radu, istraŀivanje je usmjereno i na Muhibbijeve upise koji pokazuju od koga je saznao za neki naĀin lijeĀenja te je li neki savjet prenio iz usmene komunikacije ili proĀitao u neĀijem rukopisu. Takve oznake omoguĀuju makar djelomiĀno ocrtavanje putova prijenosa lijeĀniĀkoga i ljekarniĀkoga znanja u njegovo vrijeme, a pokazuju i meĀusobno proŀimanje sadržaja "visoke" i "puĀke" kulture, ovdje arapsko-islamske znanstvene medicine i one narodne. Usto, u ovom Āe se radu, koji je dio ŀireg istraŀivanja ŀivotnog svijeta kadije Muhibbija, pokuŀati odrediti njegov odnos prema zapisivanim tekstovima, a time i shvaĀanje prirode bolesti i lijeĀenja.³

1. MARGINALIJE

Rukopis 113 je primjerak NidâĀjeva medicinskoga djela *MenâĀfi'ün-nâs (Dobrobit ljudima)* napisanog u 16. stoljeĀu osmanskim turskim jezikom. Prema brojnosti prijepisa toga djela u Bosni i Hercegovini moŀe se pretpostaviti da je utjecalo i na tamošnju zdravstvenu kulturu (Alić, 1990:141). Muhibbijev primjerak izradio je 1812. godine bosanski kaligraf Salih, sin hadŀi Ahmeda KalajdŀiĀa. Sudeći prema ekslibrisu na L.1a, kodeks je iste godine postao Muhibbijevo vlasništvo, te je moguĀe da je i prepisan po njegovoj narudŀbi; o tome da ga je pozorno Āitao svjedoĀe biljeŀke na rubnim bjelinama i slobodnim listovima. Te su marginalije veĀinom prijevodi naziva bilja s osmanskog turskog na jezik ŀto ga zapisivaĀ naziva *bosanskim* (bosanca), *boŀnjaĀkim* (bo^onakĀa) ili *jezikom Bosne* (Bosna lisani). DomaĀe nazive bilja pisao je arapskom grafijom.⁴ Ima i nekoliko ŀirih glosa; tako je na margini lista 24a zabiljeŀio da se biljka, kojoj je na turskom ime zofa, na bosanskom zove *kadulja*, da je ima u Hercegovini i da se od nje pravi Āaj. Uz tu biljeŀku naknadno je dodao kako to nije kadulja, nego *Āubra*,⁵ takoĀer rasprostranjena u Hercegovini. Ostali nazivi na marginama kodeksa su *rodakva*⁶ (L.80b), *miloduh* (L.81a), *al mak*⁷ (L.82a), *drimovac* (L.82b), *metvica* (L.84a), "*boŀiok*, a neki

³ VeĀinu recepata i savjeta Muhibbi je zapisao osmanskim turskim, a nekoliko arapskim jezikom. Prijevod svih primjera iskoriŀtenih u ovome radu je moj.

⁴ Bosanski nazivi koji se nalaze u izvornom osmanskome turskom tekstu u prijevodu su oznaĀeni kurzivom.

⁵ *Satureia hortensis* L. (ŀulek, 1879:60)

⁶ rotkva

⁷ crveni mak; al (per.): otvorenocrven, rumen, ruŀiĀast (ŀkaljiĀ, 1989:80)

kažu i *fesligen*" (L.84b), *kopar* (L.85a) i *malina* (L.93b). Na listu 25a Muhibbi objašnjava kako se može osloboditi nečega što je zapelo u grlu i djelotvornost savjeta potvrđuje riječima: *Ovaj siromah sâm je to isprobao*.

Na praznom listu 113a sastavio je mali rječnik turskih, arapskih i bosanskih naziva bilja. Bosanski su *šljez*, *drimovac*, *metvica*, *kopar*, *sindžirac*,⁸ *alasti mak*,⁹ *miloduh*, *divja čubrica*, *malina*, *ljubica*, *bokvica*, *slatka papreča*,¹⁰ *mah*, *bor*, *šešarica*, *budalasti repuh*, *kaloper*, *glog*, *štavlja*, *božurak*, *somina*. Neke turcizme, poput *al* (*mak*), *fesligen* (poznat i kao *fesliđen*) i *sindžirac*, zapisivač je očito smatrao dijelom bosanskoga leksika.

Na zadnjem slobodnom listu (113b) zapisao je savjet za obranu od uroka i dva recepta za liječenje probadanja. Čovjeku koji u svojoj kući, u dvorištu ili vrtu nađe predmet što ga je ostavio netko tko ga želi ureći savjetuje se da ga ne pomiče s mjesta, nego da ga zapali. Bio je to, čini se, uobičajen način borbe protiv uroka; isti savjet mogao se čuti u Bosni i potkraj 19. stoljeća (Kulinović, 1898:514). Protiv probadanja¹¹ preporuča se stući češnjak i priviti ga na bolno mjesto. Drugi recept za istu boljku: *jedan miskal*¹² *kore gorke naranče*,¹³ *osušene u sjeni, stuče se u prah, prosije i pije s toplom vodom* (R 113, L.113b).

2. PRIJEPIS I KOMPILACIJA

Drugi izvor je kodeks 27, zbornik djela koja je u cijelosti prepisao sâm Muhibbi; njegove su i sve rubne bilješke te kraći zapisi i pjesme na praznim listovima. Prvo djelo u zborniku, R 27/1, zbirka je savjeta i receptata Ebu Bekr Nusreta (u. 1793) *Mâ hazar* (*Ono što je pri ruci*), prema imenu autora nazvana i *Risâle-i Nusret-efendi* (*Nusret-efendijina rasprava*). Poslije spomenuta Nidâ'ijeva *Menâfi'-ün-nâs*, to je u Bosni bilo najčešće prepisivano medicinsko djelo (Ždralović, 1988:191). Činjenica da je Muhibbi sâm prepisao tu osmansku ljekarušu želeći imati vlastiti primjerak pokazuje da je njezinu sadržaju pridavao posebnu važnost.

Autor djela *Mâ hazar* radio je kao knjižničar biblioteke Nur-i Osmaniye u Istanbulu, a u medicini je bio samouk. Znanje o bolestima i liječenju stekao je, kako piše u uvodu, iz knjiga i razgovora s učenicima, ali nikad nije radio uz nekog liječnika. Lijekove koje opisuje u svojoj knjizi dijeli na duhovne (*ruhani ilaçlar*) i tjelesne (*cismani ilaçlar*). Duhovni lijekovi su svakovrsni zaštitni i iscjeljujući zapisi, čarobni kvadrati (*vefkovi*) i sl., a tjelesni su biljni pripravci. No i u receptima za biljne lijekove ima religijskih i

⁸ endivija

⁹ alast, od perz. al: ružičast, svjetlocrven (Škaljić, 1989:85)

¹⁰ slatka paprat

¹¹ U turskom tekstu je upotrijebljena riječ *sanci*, koja se u Bosni javlja u obliku *sandžije*: probadanje, žiganje u tijelu (Škaljić, 1989:549). Stara hrvatska riječ za tu boljku, *bodac*, uglavnom označuje simptom neke bolesti, tj. rebrenu bol, pleuritis, a ponekad i samu bolest, tj. upalu pluća (prema: Dürrigl i Fatović-Ferenčić, 1997:176).

¹² miskal (ar.): mjera za težinu, jedan i pol dram; 1 dram=3,207 gr. (Škaljić, 1989:465).

¹³ gorka naranča (tur. turunc): vrsta naranče, *Citrus aurantium var L., amara L.* (Škaljić, 1989:626).

magijskih primjesa, i to u načinu pripreme, načinu uzimanja lijeka ili u riječima koje uz to valja izgovoriti.

Muhibbi je lijepo i pomno prepisao *Mâ hazar*, služeći se primjerkom svoga prijatelja Mehmeda Hasiba, također sarajevskog kadije. Mjestimice je na marginama bilježio domaće nazive bilja i poneki savjet: među njima su lijekovi (napitak od žive protiv glista, L. 21a), ali i zapisi izvan područja ljekarništva, kao što je onaj koji omogućuje povrat ukradene stvari. Prema kolofonu, prijepis je završio 1823. godine. Dopršivši glavni tekst, on prepisuje i dodatak što ga je u svoj primjerak unio Mehmed Hasib (L.44a-45a). Porijeklo tih recepata se ne zna; svi su na arapskom jeziku, te se može pretpostaviti da ih je Mehmed Hasib prenio iz kakve arapske ljekarune. Završivši taj dodatak, Muhibbi unosi još jednu dopunu: savjete koje je pročitao u bilježnici Sarajlije hadži Huseina Muzafferizade (Muzaferije)¹⁴ (L.45b-48b). Tako prepisivač postaje i kompilator: znanju prikupljenome u jednome dijelu Osmanskoga Carstva pridodaje savjete što su ih njegovi sugrađani smatrali vrijednima zapisivanja. Zajedničko glavnomu tekstu ÷ Ebu Bekr Nusretovoj ljekaruši ÷ i dodacima jest to da su u njima izmiješani biljni i posve čudotvorni načini liječenja, a uz njih nerijetko i upute za pretkazivanje budućih događaja na temelju bročane vrijednosti slova arapskog alfabeta. Nekoliko izvoda iz tih dopuna Mehmeda Hasiba i Huseina Muzaferije poslužit će kao ilustracija. Riječi koje su u arapskom i osmanskom tekstu napisane crvenom tintom u prijevodu su otisnute masnim slovima.

*Za glavobolju, migrenu /bol u jednoj polovici glave/ i bolesti glave: ako se na papiru napiše ovo ime i privije na glavu, glavobolja umine, a to je ime ^cAdûhullâh.¹⁵ Druga vrsta: za migrenu i pulsiranje napišu se ovi **al-Filaqtûnât** na jednom papiru i on se privije na bolno mjesto. To čini da bol umine, voljom Uzvišenoga (R 27/1, L.44b).*

Uz tekst su nacrtani oblici koje autor naziva *al-filaqtûnât* (v. ilustraciju), što bi mogao biti iskrivljeni oblik riječi *filaqtîr* (mn. *filaqtîrât*), od grčkoga $\varphi\upsilon\lambda\alpha\chi\tau\eta\rho\iota\upsilon\nu$, a u značenju zaštitne magije.¹⁶ Porijeklo tih oblika, poznatih i kao *zrcalna slova*,¹⁷ nesigurno je, vjerojatno gnostičko; ponešto nalikuju stiliziranim arapskim slovima, no ne zna im se fonetska vrijednost. Često se sreću u islamskim apotropejskim i ljekovitim zapisima.¹⁸ Vjera u njihovo čudotvorno djelovanje počiva upravo na nerazumljivosti i tajnovitosti.

U sljedećem primjeru ljekovito djelovanje temelji se na iscjeliteljskoj moći kur'anskih stavaka i Allahovih lijepih imena:

¹⁴ Ne može se pouzdano utvrditi je li ta bilježnica pripadala Huseinu Muzaferiji, poznatom profesoru Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, koji je umro 1721. god., ili njegovu unuku i imenjaku kome je nekrolog 1766./67. zabilježio sarajevski ljetopisac Mula Mustafa Bašeskija (1987:72).

¹⁵ ^cAdûhullâh je jedno od izmišljenih imena, slično poznatoj talismanskoj riječi Budûh (v. EI (II):770-71).

¹⁶ Zenker, 1867:670

¹⁷ Fodor ih naziva "eye glass letters", a osim u islamskim, nalazi ih i u koptskim magičnim zapisima kao trag gnostičkoga utjecaja (1990:86).

¹⁸ Zrcalna slova nalaze se na amuletima (v. Fodor, 1990:86, 140) i u medicinskim djelima od istoka do zapada islamskoga svijeta (v. npr. španjolski alhamijado rukopis u: Raczek, 1996).

Za svaku bol u glavi i tijelu sljedeći se zapis napiše na čistoj posudi, a zatim se spere vodom. Tom vodom se otare bolno mjesto i sadržaj posude se popije, te bol uz Božje dopuštenje prođe. Zapis je sljedeći: U ime Alaha, Milostivog, Milosrdnog. Alah! Nema boga osim Njega, Živoga, Vječnoga.¹⁹ Elif, lam, mim.²⁰ Alah! Nema boga osim Njega, Živoga, Vječnoga. (...) Reci: On je Alah... do kraja,²¹ zatim napiši: Bože moj, odagnaj nevolju! Gospodaru ljudi, izliječi, jer Ti si Iscjelitelj, Oprosnik i Ozdravitelj... (R 27/1, L.44b).

Slijede savjeti muškarcima da upotrijebe jarčevu krv te vučju ili kokošju žuč kako bi zadobili ženinu ljubav i povećali spolnu moć, a zatim preporuke za zaustavljanje krvarenja iz nosa. Krvarenje bi tako trebalo stati ako se čudotvorna imena ﷻ Hût, Lût, Talsûn, Asûn i Rasûn ﷻ bolesnikovom krvlju napišu na njegovu čelu. Mogu se napisati i riječi "kao niša", a to je dio 35. ajeta sure *Nûr (Svjetlost)*, u kojemu se Alah prisposobljuje svjetlu (R 27/1, L.45a). Također: *Poznato je kao korisno, isto se piše krvlju: Izade Isa, sin Merjemina, a u ruci mu krvav mač. Odlazi, krvi, tako ti Ise, sina Merjemina!* (R 27/1, L.44b).

Posljednji savjet temelji se na pripovijesti iz života Isusa, u islamu vjerovjesnika Ise, sina Merjemina. Ni u Bibliji ni u Kur'anu nema spomena Isusa s krvavim mačem u ruci, no poznato je da teurgijski načini liječenja često ishode iz apokrifnih predaja. Sam čin zaklinjanja je magijski jer se njime predmnijeva da bolest ima neku vrstu osobnosti i da može postupiti po zapovijedi (Kieckhefer, 1990:3-4). Liječenje po istom obrascu, primijenjeno na zubobolju, zabilježeno je u jednoj kršćanskoj ljekaruši prepisanoj 1843., vjerojatno u Mostaru, dok je izvorni tekst nastao mnogo ranije (Bratić, 1908:359). Prema predaji, Isus nailazi na sv. Petra, koji sjedi na stijeni držeći se za čeljust jer mu crv izjeda zub; Krist naređuje crvu da ode. Tekst te pripovijesti služi kao čudotvorni zapis protiv zubobolje. Istovjetan savjet prenosi i Kieckhefer (1990:72) iz jednog srednjovjekovnog tirolskog priručnika za magičare.

Sljedeći način liječenja, koji je Muhibbi prepisao iz bilježnice Huseina Muzaferije, posve je magijski:

Čudno i neobično sredstvo za bolesno dijete: ako dijete jede, a mršavo je, lijek mu je sljedeći: na početku novoga mjeseca, u nedjelju, u nešto vruće vode stavi se jedno jaje pa se vretenom stavi nit što ju je uprelo dijete kojemu još ne ispadaju zubi. Ono bolesno dijete se dovede na konju. Ako je muško, nađe se muško štene, ako je djevojčica, tada ženka. Dijete se svuče, a pas se drži njemu iznad glave. Kada se ona voda lijeva na psa, a s njega se slijeva na dijete, bolest prijeđe na psa. Tako treba postupiti tri puta pa će se uz Božju pomoć dijete osloboditi bolesti i Božjom voljom počet će se debljati iz dana u dan (R 27/1, L.47a).

¹⁹ Prvi dio ovoga zapisa zapravo je početak 255. ajeta sure *Bakara*, nazvanog *Ajet Kursi (Prijestolni stih)*.

²⁰ Tri slova arapskog alfabeta koja stoje na početku nekih sura.

²¹ Ovo je početak sure *Ihlâs*, 112. poglavlja Kur'ana; zapisivač je naveo samo prve riječi, a upućuje na to da je treba izgovoriti cijelu. Sura *Ihlâs* onaj je dio teksta *Objave* koji u sažetom obliku proglašuje vjeru u jednoga jedinoga Boga. Često se rabi u zapisima apotropejske i ljekovite namjene.

U ovome načinu nema ničega što bi moglo biti doista ljekovito, počevši od smjese do načina njezine primjene; svaki postupak ima smisao jedino u okvirima magijskoga poimanja bolesti. Točno određeno vrijeme pripremanja i uzimanja lijeka ("početak novoga mjeseca, nedjelja") važan je dio čudotvornoga liječenja. Izvršitelj propisane radnje često je dijete do sedam godina ("kojemu još ne ispadaju zubi") ili ono koje još nije ušlo u pubertet, čime je zadovoljen zahtjev za obrednom čistoćom. Bolest se magijskim postupkom lijevanja vode prenosi na životinju, uz uvjet, opet svojstven čudotvornom liječenju, da se sve obavi tri puta. Neuobičajeno je ovdje to što se voda slijeva s psa na dijete, jer u magijskim načinima liječenja voda "spira" čovjekovu bolest i predaje je životinji. Spominjanje Boga na završetku ustaljeni je izraz uvjerenja da bez Božje pomoći i Njegove volje nema ozdravljenja.

Osim ovih "duhovnih", ima i savjeta biljne medicine čija je djelotvornost danas već potvrđena, poput onih koji preporučaju češnjak i kumin kao sredstvo protiv crijevnih nametnika.

Lijekovi protiv glista u trbuhu. Jedenjem češnjaka ubijaju se gliste. Stuče se crnika (crni divlji kumin)²² i pomiješa sa sokom divlje tikve (kolokvinte), pa se time izvana premaže pupak. To izvlači gliste iz trbuha.

Uzme li se dram²³ u prah stučenog slanutka na prazan želudac, a zatim se popije voda, to ubija gliste i izvlači ih. Iskušano.

Ako se u vodi skuha kora nara i procijedi, te se napravi sirup i popije, to ubija gliste i izvlači ih. Iskušano (R 27/1, L.45a).

3. BILJEŽNICA

Treći rukopis, br. 91, Muhibbijeva je bilježnica-svaštara, *medžmua* (ar. *magmû'a*: zbornik, zbirka), u koju je unosio izvode iz pročitanih djela, poslovice, zagonetke, tuđe i vlastite stihove, nekrologe poznanicima i članovima obitelji te zapise o nekim suvremenim događajima kao što su bitke, pobune i smaknuća. Zbog bogata i raznovrsna sadržaja *medžmue* su već prepoznate kao važan izvor za proučavanje lokalne povijesti. Ovdje će biti govora samo o upisima koji se odnose na liječenje.

Velik dio svoje bilježnice Muhibbi je ispunio upravo tekstovima medicinsko-farmakološkog sadržaja. Prepisao je opsežne izvode iz nekog djela na osmanskom turskom jeziku o svojstvima ljekovitog bilja i načinima njegove uporabe. Kako to često biva u svaštarama, pisao je bez reda, ondje gdje je našao praznu stranicu. Počeo je na L.12b, nastavio na L.19a-29b te 52a-52b. Nema početka ni svršetka djela, pa mu se ne može odrediti ni naslov ni autor. U integralnom tekstu se uz neke turske nazive bilja navode i bosanski; ponekad autor daje i latinske nazive u arapskoj transliteraciji, ali propušta navesti turske, kao na primjeru biljke "anagallis koju na bosanskom zovu *kužji*

²² *Nigella sativa*

²³ Dram: 3,207 gr. (Škaljić, 1989:85)

mor, što znači ubojica kuge" (L.25a). Ostali bosanski nazivi u toj biljaruši su *oman* (L.12b), *voluji jezik* (L.19b), *čivit milostivi* (L.22b), *sutlić* (L.23a), *smilje* (L.23b), *čubra* (L.24a), *kukurijek*, *crni korijen*, *crna kihavica* (L.28a), *crnošina* (L.52a), *udika* ili *hudika* (L.52b). Uz osnovni tekst ima i Muhibbijevih marginalija: na rubnoj bjelini L.12b za jednu biljku zapisuje prvo arapski naziv (zafar al-hayl), zatim turski (at tabani) i na posljetku tri bosanska naziva: "*konjsko kopito*, a neki kažu *podbjel*, pa i *repuh*". Na L.13a je mali rječnik turskih, arapskih i bosanskih naziva bilja; bosanski su *bor*, *smrča*, *jela*, *smreka*, *mušmula*, *drenjina* i *glog*.

Pored spomenutih dijelova teksta nepoznata autora i rubnih zapisa uz njega, Muhibbi je u bilježnicu unio i dvadesetak recepata za liječenje ljudi i konja.²⁴ Ako je suditi prema napomenama poput "iskušano", "djelotvorno", ti su se recepti doista i primjenjivali. Neki njihovi sastojci i danas se smatraju ljekovitima (pčelinji otrov, mast pačjeg repa), ali ne i kada su upotrijebljeni onako kako se ovdje propisuje.

*Ako dječak ima kamenac u mokraćnom mjehuru, lijek mu je sljedeći: nožem se odrežu glave triju pčela, izgnječe u šalici vode i to mu se daje da popije. Ako Bog da, proći će. Ako spomenuti lijek ne pomogne, u šalici se izgnječi golublji izmet, doda se nešto šećera i daje djetetu da pije.*²⁵ *Kamenac se raspadne i izađe iz mjehura. Ako ni taj lijek ne pomogne, u mužaru se stuče nešto ljuske jajeta i protisne kroz fino platno te se poda djetetu da popije s vodom. Mjehur se otvori i kamenac se raspadne. Ako poslije tih lijekova dječak ne može zadržati mokraću, treba mu dati da pojede pačji rep pa će se uz Božju volju oporaviti. Ovo je zapisano nakon što je iskušano* (R 91, L.6b).

Za ekcem (majasil) koji se pojavljuje na šakama i rukama: dva dijela kavenog taloga i jedan dio oštrog octa boje kane zamijese se kao tijesto i time se namažu cijele ruke od lakata. Nakon što odstoji jednu noć, sve izvlači van. Za dva-tri dana sve se sasuš i nestaje. Tako smo čuli od Mustafa-aga Zildži-zade (Zildžića) (R 91, L.11b).

Protiv zatvora: pomiješaju se ulje i list lobode, to se pije na prazan želudac i dobro je (R 91, L.38b).

*Za vrućicu: pomiješaju se jogurt i korijen lobode,*²⁶ *to se utrlja u tijelo, i gotovo* (R91, L.49a).

Zapisani su i savjeti za postupke koji ne mogu imati nikakvo ljekovito djelovanje:

²⁴ To što je zapisivao i recepte za liječenje konja ne čudi zna li se da su u to vrijeme konje držali i u samome središtu Sarajeva, koje je bilo polu-grad, polu-selo (prema: Bejtić, 1974:160).

²⁵ Golublji izmet kao ljekovito sredstvo nalazimo i u jednoj ljekaruši nastaloj u Slavoniji, oko Broda. Upotrebljavao se protiv probadanja (Medić, 1904:218).

²⁶ Riječ *loboda* (*Atriplex hortensis* L) Rječnik JAZU navodi kao praslavensku, možda i grčku. Stoga sam je odmah odredila kao domaći naziv u turskome tekstu. Turski naziv za tu biljku pojavljuje se u prethodnom receptu i glasi *pazı*. U turskome jeziku, međutim, postoji i riječ *labada*, u značenju *kiselica* (*rumex obtusifolius*), te dakle nije riječ o istoj biljci. Sudeći po načinu na koji ju je Muhibbi napisao (lûbûda), može se pretpostaviti da je imao na umu domaći naziv. Zahvaljujem prof.dr. Ekremu Čauševiću, koji me upozorio na mogućnost dvojakog čitanja te riječi.

Ima li netko vrućicu, neka desnu nosnicu začepi pamukom i neka dvadeset četiri sata diše kroz lijevu. Ako Bog da, vrućica će proći (R 91, L.8b).

Ako netko mnogo povraća, pričekaj li, proći će, ako Bog da (R 91, L.8b).

Ĉovjeku koji hrće pod glavu se stavi konjsko kopito²⁷ pa neće hrkati u snu (R 91, L.50b).

Katkad Muhibbi uz recepte koje zapisuje navodi i od koga je za njih saznao, primjerice: *Tako smo ĉuli od Sulejman-age (R 91, L.42a), Tako smo ĉuli od Mustafa-age Zildžića (L.11b), Hasib-efendija, koji je to iskušao, vidio je kako je korisno (L.38b).* U sljedećem zapisu on upućuje na to od koga je ĉuo savjet te tko je potvrdio djelotvornost lijeka, a na kraju daje i bosanski naziv ljekovite biljke.

Ako konj ne može mokriti, pod jezik mu se stavi korijen paprati i on se odmah uz Božju pomoć pomokri. Tako smo ĉuli od Sejjida Abdulkerim-efendije.

Spomenuti korijen paprati se usitni ili zakuha s mlijekom. Ima li netko u rani komad olova ili željeza ili komadić kosti koji se ne može izvaditi sondom, pa rana teško zacjeljuje, odmah se onaj korijen stavi na ranu i ostavi da stoji dvadeset četiri sata, pa će komadić ispasti. Prenijeto od spomenutog efendije. Ĉak je i poznati vidar Kabahi Mula Salih iz kasabe Visoko to nekoliko puta isprobao i vidio da je dobro. Neka je sa srećom!

Ono što se zove paprat, jezikom Bosne kažu paprat.²⁸ Ima je posvuda (R 91, L.8a).

U bilježnici ima i receptata u stihovima, koje je Muhibbi možda preuzeo iz nekog osmanskog medicinskog rukopisa. Za lijećenje retencije savjet je sljedeći:

*Ako je kome teško mokriti,
te mu se ne mili išta ĉiniti,
rotkvu s mlijekom treba kuhati,
dok bol ne mine našte srca jesti (R 91, L.39a).²⁹*

Slijede primjeri lijećenja snagom kur'anskih ajeta:

Djetetu loše volje, koje mnogo plaće, na uho se izgovori sljedeći ajet i uz Božju pomoć plać prestane. Utječem se Alahu od Šejtana prokletog, u ime Alaha Milostivog, Milosrdnog. Zar pored Alahove žele drugu vjeru, a Njemu se, htjeli ili ne htjeli, pokoravaju i oni na nebesima i oni na Zemlji, i Njemu će se vratiti! (R 91, L.51a).³⁰

U noći na petak, ili danju, uzme se tisuću zrna pšenice i nad svakim od njih po jednom se izgovori sura Ihlās. Zrnevlje se ponese na slušanje propovijedi (hutbe) poslije molitve petkom, a zatim se prospe po krovu džamije, za ptice. Dok se prosipa, govori se: "Uĉini da nestane bolest tog i tog kao što ovo zrnevlje nestaje u trbusima ptica" (R 91, L.51a).

²⁷ Ne znam misli li se na pravo kopito (ili njegov dio) ili je to naziv biljke (tur. at turnagi).

²⁸ Bosanska rijeĕ u osmanskom tekstu.

²⁹ Stihovana medicinska djela nisu rijetka u osmanskoj literaturi; v. Gülĉin Ambros, 1999.

³⁰ Kur'an III:83

Ovaj se savjet mjestom (džamija), vremenom (petak, poslije propovijedi) i izgovorenim riječima (kuranski stavak) vezuje uz islamsku religiju, no način borbe protiv bolesti (rasipanjem zrnevlja, zaklinjanjem) u osnovi je magijski.

Sljedeći savjeti, napisani jedan ispod drugoga, upućuju na dva različita načina olakšavanja poroda:

Ako žena teško rađa, neka se pripreve sumporne pare i odmah će se poroditi (...)
Druga vrsta: ako žena teško rađa, napišu se imena Ljudi iz špilje, stavi se pečatni vosak te se /papir/ privije na njezino desno bedro, ali tako da se pritisne njezinom lijevom nogom. Iskušano (R 91, L.8b).

Kao što je i inače često u ljekarušama, nema oznaka po kojima bi se moglo suditi da je zapisivač vidio bitnu razliku između ovih dvaju savjeta. U prvome se preporuča u pučkom liječenju poznat postupak olakšavanja poroda parenjem. Drugi je način teurgijski, a temelji se na kršćanskoj, poslije i islamskoj predaji o Sedmorici spavača iz Efesa. Prema kuranskoj inačici legende, bili su to vjernici u jednoga Boga koji su u doba poganstva ostali zatočeni u špilji i probudili se poslije 309 lunarnih (300 sunčevih) godina, kad je već vladalo kršćanstvo. U islamskoj predaji poznati su kao Ljudi iz špilje (ar. *Ahl al-kahf* i *Ashâb al-kahf*). Vjera u čudotvorna svojstva njihovih imena počiva na čudu buđenja iz tristogodišnjega sna. Ono je dokaz moći duha da podigne tijelo pa slijedom toga i mogućnosti uskrsnuća (EI, 1987(I):478-79). O tome da je vjerovanje u apotropejske i ljekovite moći imena Sedmorice spavača činilo dio duhovnog života Mustafe Muhibbija svjedoči i arapski tekst, koji navodi na jednoj od sljedećih stranica svoje bilježnice:

Božji Poslanik, mir s njim, rekao je: Svoju djecu poučite imenima Ljudi iz špilje, jer, ako se napišu na vratima kuće, ona neće izgorjeti, napišu li se na stvarima, neće biti ukradene, na brodu ꞌ neće potonuti. Nisaburi je rekao, prenoseći od Ibn Abbasa, Bog bio zadovoljan njime, da imena Ljudi iz špilje vrijede i za molbu, bijeg i gašenje požara. Napišu se na komadu papira koji se baci usred vatre, pa se ona, uz Božje dopuštenje, ugasi. Za dječji plač: napišu se na papir koji se stavi u kolijevku, djetetu pod glavu. Za obrađivanje zemlje: napišu se na komadu drva pobodenog posred njive. Koristi i protiv trodnevne groznice, padavice i glavobolje, tako što se /papir/ pritisne na desnu mišicu. /Koriste/ i za plovidbu morem i za očuvanje imovine. Pri teškom porodu priviju se na ženino lijevo bedro. Služe i za stjecanje bogatstva i ugleda, kao i prigodom primanja kod careva i vladara: napišu se na papir koji se privije na desno bedro... (R 91, L.47 a).

4. RASPRAVA

Na građi koju pružaju rukopisi sarajevskog kadije Muhibbija iz prve polovice 19. stoljeća ispitivani su onodobni načini liječenja, zapisivačevo poimanje bolesti te putovi prenošenja znanja.

Savjeti koje je Muhibbi smatrao vrijednima zapisivanja, a koji su se i primjenjivali, na što upućuju napomene poput "iskušano", "vrlo djelotvorno", pripadaju

područjima znanstvene i pučke biljne medicine te čudotvornoga liječenja. Kako pokazuju izabrani primjeri, u mnogim se savjetima prepleću sastavnice i znanstvenoga i teurgijskoga pristupa bolesti. Ako je suditi po odsutnosti oznaka kojima bi neki način bio obilježen kao čudotvoran, magijski, a drugi kao čisto farmakološki, Muhibbi i njegovi prethodnici te suvremenici na koje se poziva nisu bitno razlikovali biljno od teurgijskoga liječenja.³¹ Jedni uz druge u rukopisima stoje zaštitni zapisi, upute za ljekovite pripravke i tekstovi molitava. A budući da ih Muhibbi nije zapisivao kao kakav nepristran "skupljač narodnog blaga", izbor savjeta govori o njegovoj vjeri u djelotvornost upravo tih postupaka, a time i o njegovu poimanju uzroka bolesti i udjela nadnaravnoga u njihovu nastanku i liječenju.

Na temelju citatnih oznaka uz recepte može se makar djelomično rekonstruirati i "mreža odnosa" unutar koje se odvijao prijenos znanja u njegovo doba. Posebno bogat izvor je rukopis 27/1, prijepis osmanskoga djela *Mâ hazar*. U toj se ljekaruši skupilo preporuka arapske znanstvene medicine, pučkoga liječničkoga znanja, vjerovanja i praznovjerica. Takvu kompilaciju, sastavljenu u Istanbulu, dopunjuje sarajevski kadija Mehmed Hasib savjetima iz neimenovanog izvora, vjerojatno kakve arapske ljekaruše. Muhibbi preuzima taj dopunjeni primjerak, prepisuje ga i obogaćuje savjetima iz bilježnice hadži Huseina Muzaferije, koji, pak, citira velikane islamske medicine al-Fârâbîja i Ibn Sînu (Avicennu) te nekog perzijskog liječnika hadži Ahmeda. Tako Muhibbijev rukopis postaje i zbirka receptata različita porijekla i dokument o prenošenju znanja od Istanbula do Sarajeva, te između učenih Sarajlija od kojih ni jedan nije bio liječnik, ali je svaki ponešto dodao primljenomu znanju.

Muhibbi je zabilježio i neke savjete iz usmene predaje, o čemu svjedoče napomene poput "čuli smo od tog i tog", "isprobao je taj i taj i vidio da je korisno". No on ih nije samo prenosio iz usmenog u pisani oblik nego i prevodio iz jednoga jezika u drugi. Muhibbi je naime, kao i svi obrazovani muslimani u osmanskoj Bosni, pisao osmanskim turskim jezikom, katkad i arapskim, te je bilježeći sadržaje usmene komunikacije morao prevoditi s jezika što ga naziva bosanskim i bošnjačkim. A budući da su liječnički i ljekarnički savjeti bili među sadržajima koji su se najčešće prenosili od puka učenicima i obratno, to će biti razlogom što se u brojnim orijentalnim rukopisima iz Bosne nalaze mali tursko-bosanski rječnici biljnoga nazivlja. Oni se javljaju kao marginalije uz medicinsko-farmakološka djela, ali i na praznim listovima rukopisa posve druge tematike. Rubne zapise, glosiranje riječi iz osnovnoga teksta i male rječnike možemo smatrati izrazom potrebe za povezivanjem znanja stečena čitanjem (na osmanskom, ponekad i arapskom jeziku) sa znanjem prenošenim usmenim putem (bosanskim jezikom). U tim zapisima Muhibbi spaja dvije sastavnice svojega identiteta, onu osmansku i onu zavičajnu, bosansku, koje se ostvaruju u dvama različitim jezicima, jeziku njegove pismenosti i jeziku njegove usmenosti. Indikativno je da uz rječnike

³¹ Iznimka je savjet za liječenje bolesnog djeteta magijskim postupkom lijevanja vode na psa; uz njega piše "čudno i neobično sredstvo...", no ne zna se je li to prepisano iz izvornika ili izražava stajalište bosanskoga prepisivača.

biljnoga nazivlja u Muhibbijevoj bilježnici nalazimo još samo jedan primjer prevođenja s turskoga na bosanski: nekoliko naziva dijelova tkalačkoga stana i tkanine † opet predmeta obiteljske svakodnevice.

Bilo bi ipak odveć pojednostavljeno ocrtati samo dvije crte prijenosa te ustvrditi da su pismeni muslimani sadržaje visoke kulture prenosili onima koji nisu čitali, a da su u svoje bilježnice upisivali † prevedene na turski † savjete pučke medicine. Taj odnos učene i pučke kulture znatno je složeniji i dinamičniji (Burke, 1991) jer granica katkad prolazi sredinom jednoga teksta. I zapisi kadije Muhibbija, osmanskog službenika, Bosanca, pokazuju nemogućnost njihova oštra razgraničenja. Muhibbi je pripadao vjerskoj inteligenciji, donekle poznao sva tri jezika islamske civilizacije † arapski, turski i perzijski † ali je istodobno, kako pokazuju rukopisi, pučka kultura zavičaja činila jednu sastavnicu njegova životnog svijeta. S druge su strane brojni primjeri osoba koje nisu pripadale sloju učenih, a sudjelovale su u prenošenju znanja pisanim putem; primjerice, zbirke medicinskih savjeta sastavili su potkraj 18. stoljeća jedan sarajevski sarač (remenar) i dizdar (zapovjednik) prusačke tvrđave (Sokolović, 1944:115-116). Jednako je tako među prepisivačima arapskih, turskih i perzijskih djela u Bosni i Hercegovini bilo ljudi gotovo bez ikakve formalne naobrazbe, koji su ipak dovoljno ovladali arapskim pismom da bi i sami posredovali u kulturnom prenošenju; u kolofonima se mogu naći imena kuhara, vratara ili skupljača poreza (Ždralović, 1988:270). Sve to potvrđuje tezu S. Faroqhija (2000:272-274) da su u Osmanskom Carstvu postojali stalni odnosi između kulture intelektualne i političke elite s jedne strane, i kulture većine pučanstva s druge † † odnosi uzajamnog davanja i primanja.

IZVORI

Rukopisi *Biblioteke Muhibić*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu:

R 27/1: Ebu Bekr Nusret: *Mâ hazar*

R 91: Mustafa Muhibbi: *Magnû'a*

R 113: Nidâ'î: *Menâfi'ün- nâs*

LITERATURA

ALIĆ, Salih H. (1990): Jedno medicinsko djelo, pisano vjerovatno u Bosni. Nida'i, Menafi en-nas (*Ljekarske/ koristi svijetu*), *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke XV-XVI*, Sarajevo, str. 141-156.

BAŠESKIJA, Mula Mustafa Ševki (1987): *Ljetopis (1746-1804)*. Prijevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović (drugo, dopunjeno izd.). Veselin Masleša, Sarajevo.

BEJTIĆ, Alija (1974): Lični i kućni komfor u Bosni i Hercegovini XVIII vijeka, *Jugoslavenski istorijski časopis* 3-4, str. 147-166.

BRATIĆ, Toma A. (1908): Narodno lijećenje: iz vremena jedne ljekaruše iz 1843. godine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XX, Sarajevo, str. 343-362.

BUDGE, E. A. Wallis (E.A. Volis Badž) (1988): *Amajlije i talismani* (prev. D. Jović i B. Stanić), Beograd.

BURKE, Peter (1991): *Junaci, nitkovi i lude: narodna kultura predindustrijske Evrope* (prev. B. Auguštin i D. Rihtman-Auguštin). Školska knjiga, Zagreb.

DÜRRIĀL, Marija-Ana i Stella **FATOVIĆ-FERENĀIĆ** (1997): Marginalia medica Croatico-glagolitica, *LijeĀniĀki vjesnik*, 119 (5-6), Zagreb, str. 174-178.

EI (E. J. Brill's first encyclopaedia of Islam, 1913-1936) (1987): Sv. I. i II., E. J. Brill, Leiden, 1987 (reprint).

FAROQHI, Suraiya (2000): *Subjects of Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*. I. B. Tauris Publishers, London/New York.

FODOR, Alexander (1990): Amulets From the Islamic World (Catalogue of the Exhibition held in Budapest in 1988), *The Arabist: Budapest Studies in Arabic* 2, Budapest.

GÜLĀIN AMBROS, Edith (1999): Beans for a cough, lion's gall for a laugh: The poet and physician AHMEDI's *materia medica* as a mirror of the state of the art around 1400 in Anatolia, U: *Acta viennensia ottomanica*, Akten des 13. CIEPO † Symposiums, BeĀ, str. 21-27.

KIECKHEFER, Richard (1990): *Magic in the Middle Ages*. Cambridge University Press, Cambridge.

KULINOVIĆ, Muhamed Fejzi beg (1898): Nešto o narodnom praznovjerju i lijećenju u Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* X, Sarajevo, str. 503-530.

KUR'AN (1977): (Prev. Besim Korkut), Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.

MEDIĆ, M. (1904): Tri ljekaruše, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XVI, Sarajevo, str. 195-223.

NAMETAK, Alija (1968): Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rjeĀnici, *GraĀa za povijest knjiŀevnosti Hrvatske* 29, JAZU, Zagreb, str. 231-380.

ORAIĆ-TOLIĆ, Dubravka (1990): *Teorija citatnosti*. GrafiĀki zavod Hrvatske, Zagreb.

PAIĆ-VUKIĆ, Tatjana (2000): Arapski, turski i perzijski rukopisi Nacionalne i sveuĀilišne knjiŀnice u Zagrebu, U: Zdravka Matišić i dr. (ur.), *Trava od srca: hrvatske Indije II*, Sekcija za orijentalistiku Hrvatskog filološkog društva i Filozofski fakultet, Zagreb, str. 231-237.

RACZEK, Till (1996): Magic and Popular Medicine in Spanish Aljamiado-Texts, U: A. Fodor i A. Shvitiel (ur.), *Proceedings of the Colloquium on Logos, Ethos, Mythos in the Middle East & North Africa, Part two: Popular Religion, Popular Culture & History*, *The Arabist: Budapest Studies in Arabic*, 18, Budapest, str. 55-62.

REDHOUSE, James W. (1987): *A Turkish and English Lexicon*. Librairie du Liban, Beirut.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU (1904-1910): Dio VI, JAZU, Zagreb.

SOKOLOVIĆ, Osman (1944): Popis orientalnih medicinskih knjiga moje knjižnice, *Narodna uzdanica, Kalendar za god. 1945*, Sarajevo, str. 111-122.

ŠKALJIĆ, Abdulah (1989): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (6. izd.). Svjetlost, Sarajevo.

ŠULEK, Bogoslav (1879): *Jugoslovenski imenik bilja*. JAZU, Zagreb.

ZENKER, Julius Theodor (1867): *Dictionnaire turc-arabe-persian*. Leipzig.

ŽDRALOVIĆ, Muhamed (1988): *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I. Svjetlost, Sarajevo.

HERBAL AND THEURGIC MEDICINE AS RECORDED IN THE MANUSCRIPTS OF MUSTAFA MUHIBBI, QADI IN SARAJEVO

Summary

The author presents results of the research into different ways of medical treatment as recorded in the oriental manuscripts of Mustafa Muhibbi, qadi (judge of the sharia court) in Sarajevo from the first half of the 19th century. The manuscripts analysed are Ms. 113, an Ottoman medical text with Muhibbi's marginal notes, mostly names of plants translated from Turkish to Muhibbi's mother tongue, Bosnian; Ms. 27/1, another Ottoman medical text transcribed and extended by Muhibbi himself, and Ms. 91, his personal notebook containing, among other material, over twenty recipes.

Some recipes are translated in the paper from Ottoman Turkish and Arabic languages, classified as theurgic (religious and magical) or purely herbal and commented on. Since Muhibbi wrote down those recipes together, without notes which display his awareness of the differences between them, the analysed material proved to be a source for wider conclusions concerning his comprehension of causes of illness and his approach to curing. Moreover, his notes pointing to provenance of certain recipes enable us to draw lines of transmission of medical and magical knowledge among learned Muslims in Bosnia at that time, as well as between them and the common people.

Keywords: ethnomedicine / theurgic medicine / Bosna / 19th century / Muhibbi